

Тетяна Левакіна

(Херсон)

**ПРОТИСТАВНІ ТА ЗІСТАВНІ ВІДНОШЕННЯ
ЯК ВИЯВ СОЦІАТИВНОСТІ
(на матеріалі українських прийменників)**

У статті проаналізовано кількісний і якісний склад українських прийменникових одиниць, що вказують на протиставні та зіставні відношення; обґрунтовано соціативну семантику протиставного й зіставного зв'язку.

Ключові слова: протиставні та зіставні відношення, соціативність, соціативні прийменники, власне- й еквіпрійменники.

Quantitative and high-quality composition of Ukrainian prepositional units, which specify on indivisible link is analyzed in the article; sociative semantics of the opposite and comparable bond is explained.

Key words: the opposite and comparable ratios, Sociative, sociative prepositions, proper-prepositions and equiprepositions.

В українському мовознавстві немає однозначної думки щодо прийменникових відношень протиставлення, порівняння, зіставлення. Свого часу І. Вихованець указував на існування особливої групи прийменників, які за семантикою співвідносяться із сурядними сполучниками й позначають відношення протиставлення, зіставлення, порівняння тощо (на відміну від, проти, супроти, порівняно з, порівняно до, подібно до). Так, на думку вченого, прийменники *проти, супроти, порівняно з, порівняно до* використовуються як виразники зіставлення (проте іноді мають відтінок протиставлення), *на відміну від* – протиставлення-виділення, а *подібно до* – порівняння [3, с. 132, 178]. Проте наразі в прийменниковій системі української мови усталено диференційовано тільки функційно-семантичне поле порівняння (праці Г. Балабан [1], А. Загнітка [5], Н. Куц [6]).

На нашу думку, логічні відношення порівняння, зіставлення, подібності й протиставлення в процесі розвитку мови набули певних відмінностей у позначенні прийменниками, тому повинні розмежовуватися при семантичній класифікації. Виокремлюючи для маркування протиставного й зіставного зв'язку (із відтінком сумісності) мікрополе серед соціативних прийменників, визначаємо **мету** нашої наукової розвідки – дослідити реалізацію значення соціативності прийменниковими одиницями, що вказують на відношення протиставлення, зіставлення. Для досягнення цієї мети поставлено такі основні **завдання**: 1) виявити всі прийменникові одиниці функційно-семантичного мікрополя протиставного та зіставного зв'язку; 2) указати статус і семантичні особливості типових одиниць досліджуваної семантики; 3) обґрунтувати соціативний відтінок протиставних і зіставних відношень.

Прийменниками соціативності вважаємо такі, що виражають відношення сумісності – супроводу, співвияву, відносно рівноправної співучасті в одній справі кількох суб'єктів або об'єктів. Організацію мікрополів соціативних прийменників української мови й кваліфікування цих прийменників у межах мікрополів провадимо за “польовим” принципом; розмежуємо власне-прийменники та їхні функційні еквіваленти, на позначення яких уводимо назву “еквіпрійменники” (перша частина *екві-* відповідає поняттям “рівнозначність”, “рівноцінність”).

За нашими спостереженнями, загалом на протиставний та зіставний зв'язок як відтінок сумісності вказує 21 прийменниково-відмінкова форма: *в опозиції з + О. в.,*

наввипередки з + О. в., навпіл з + О. в., навспіл з + О. в., нарізно з + О. в., наспіл з + О. в., не в лад з + О. в., пополам з + О. в., порівняно з + О. в., порізно з + О. в., роздільно з + О. в., у (в) боротьбі з + О. в., у зіставленні з + О. в., у зіткненні з + О. в., у контрасті (контраст) з + О. в., у (в) порівнянні з + О. в., у (в) протиставленні з + О. в., у протистоянні з + О. в., у (в) суперечності з + О. в., у розрізі (в розрізі) з + О. в., усупереч (в супереч) з + О. в. Аналізуючи соціативні прийменники, зважаємо на їхні первинні компоненти. Так, за Н. Куц [6, с. 156-157], прийменник з у постпозиції щодо первинного повнозначного компонента передбачає мінімум два порівнюваних / зіставляваних / протиставлюваних об'єкти. Тому до власне- й еквіпрійменників протиставного та зіставного зв'язку переважно зараховуємо такі, що генетично містять відтінок сумісності, наданий прийменниково-відмінковою формою з + О. в.

Найбільш прозоро семантику протиставлення й зіставлення (із протиставним відтінком) передають центральні сполуки в опозиції з, порівняно з, у (в) боротьбі з, у (в) зіставленні з, у (в) зіткненні з, у (в) контрасті (контраст) з, у (в) порівнянні з, у (в) протиставленні з, у (в) протистоянні з, у (в) суперечності з, у розрізі (в розрізі) з, усупереч (в супереч) з.

Власне-прийменниками вважаємо порівняно з, усупереч (в супереч) з, у розрізі (в розрізі) з на підставі високого ступеня зневиразнення повнозначних компонентів і набуття ними релятивної семантики, а також широкого вживання в усіх функційних стилях сучасної української літературної мови, напр.: *Усереднена частка прийшлого (польського) землеволодіння в цьому регіоні у 1629–1640 рр., порівняно з місцевим, складала більше 30 % (І. Стороженко); ...їхня думка не мала ані найменших шансів бути почутою широким загалом, тому що вона йшла врозріз із побажаннями Банкової (“Політика і культура”)*.

Власне-прийменник порівняно з абсолютно тотожний еквіпрійменникові у (в) порівнянні з, різнить їх тільки статус. Акцентуємо на певних особливостях лексичного значення дієслова порівнювати–порівняти: “вимірюючи, розглядаючи, досліджуючи і т. ін. які-небудь однорідні предмети, явища тощо, виявляти в них однакові риси або відмінності, переваги або недоліки (виділення наше. – Т. Л.)...” [7]. Ми переконані, що порівняння сумісних дій кількох об'єктів із чітким визначенням протиріч, відмінностей – це прояв протиставного відтінку соціативних відношень. Пор.: порівняльні відношення – *Такі компоненти... уточнюють зміст всієї конструкції, даючи ознаку за висотою або ж вказуючи на загальну величину безпосередньо чи в порівнянні з кимось / чимось (Н. Куц); відношення соціативності – протиставного та зіставного зв'язку – За підсумками 9 місяців поточного року на Закарпатті злочинність серед неповнолітніх зменшилася майже на 165 у порівнянні з відповідним періодом минулого року (видання “UA-Reporter.com” [Електронний ресурс]).*

Лексичні значення повнозначних словоформ еквіпрійменників в опозиції з, у (в) боротьбі з, у (в) зіткненні з, у (в) контрасті (контраст) з, у (в) протиставленні з, у (в) протистоянні з мають протиставний характер – указують на протидію, опір, протиріччя, протилежність, заперечення, а первинний компонент з позначає сумісність протиставних дій, маркує протиставлення як зв'язок осіб, предметів, явищ тощо.

Семантично виразу сполуку у (в) протиставленні з у лексикографічних працях не зафіксовано, проте вона зрідка функціює в науковому й публіцистичному стилях сучасної української літературної мови, напр.: *...В.С. Швирев – [розглядає питання] в аспекті генези теоретичного знання у протиставленні з його емпіричним компонентом та їх експлікації у науковому знанні... (Є. Таровський); ...набір відверто популістських рішень, які з одного боку добавляють в рейтингу БЮТ (народ все одно сприймає хоча б якусь дію, в протиставленні з бездіяльністю), але все одно команді Тимошенко не вистачає чесності перед власним електоратом... (В. Філіповський). Уважаємо у (в) боротьбі з, у (в) зіткненні з, у (в) протиставленні з, у (в) протистоянні з центральними*

еквіпрійменниками соціативності – протиставного та зіставного зв'язку, що вступають один з одним у прозорі синонімічні відношення.

На значення гостро вираженої протилежності, полярності, розбіжності вказує еквіпрійменник у (в) *контрасті (контраст)* з, що має у своїй структурі ядерний приєменник соціативності з і вступає в синонімічні відношення з приєменниковими одиницями мікрополя протиставного та зіставного зв'язку у (в) *протиставленні з, у (в) протистоянні з*. Проте його зараховують до порівняльних приєменникових еквівалентів: К. Виноградова, Г. Ситар і В. Чекаліна в сумісній науковій розвідці, Н. Куш, яка акцентує на відтінку протиставлення, а також автори Словника українських приєменників [2, с. 181; 6, с. 157; 8, с. 329].

На периферії аналізованого мікрополя розташовано приєменниково-відмінкові форми, які менш виразно позначають зв'язок об'єктів у семантичній атмосфері протиставлення або зіставлення: *наввипередки з + О. в., навпіл з + О. в., навспіл з + О. в., нарізно з + О. в., наспіл з + О. в., не в лад з + О. в., пополам з + О. в., порізно з + О. в., роздільно з + О. в.*

Сполуки *нарізно з, порізно з, роздільно з* виражають такі відтінки соціативно-протиставних відношень: окремішність об'єкта, неузгодженість або неодноразовість його дії з дією іншого об'єкта, – це зумовлено лексичними значеннями первинних повнозначних компонентів. Протиріччя між об'єктами розкривається через зіставлення, семантику якого привносить первинний компонент з: *Якщо ми будемо нарізно з ДПАУ, то в країні буде те, що є нині* (“Український діловий тижневик”); *...їх відправили назад до чеських прикордонників для “муштри”, яка закінчилася перебуванням у в'язниці, роздільно з сином, на протязі 36 годин...* (“Український форум” [Електронний ресурс]). Усі три одиниці виступають антонімами до центральних власне-соціативних приєменників *з, разом з, спільно з*. Зауважимо, що автори Словника українських приєменників і Н. Куш уважають сполуки *нарізно з, порізно з, роздільно з* виразниками семантики способу дії [8, с. 210, 277, 294; 6, с. 145].

На зіставлення двох однакових частин (предметів, дій тощо) указують сполуки *навпіл з, навспіл з, наспіл з, пополам з*, які визнаємо власне-приєменниками з огляду на стійку структуру, неможливість поширення узгодженим означенням, регулярне функціонування в ролі приєменника в усіх стилях української мови: *Путін говорив, що Москва готова виділити гроші, але тільки навпіл з Європою* (Ю. Писаренко); *Тепер ось знову голова колгоспу, навспіл з бригадиром, украли кілька корців пшениці* (збережено авторське написання. – Т. Л.) (М. Савчин); *Додають перепаленої до червоного солі наспіл з непаленою і непеченою води, браної до схід сонця* (М. Влад); ... “*Ой чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами...*” (О. Довженко).

Наявність семантичного відтінку соціативності в цих власне-приєменниках доводить ретельний аналіз прислівників *навпіл, навспіл, наспіл, пополам*. Так, за Етимологічним словником української мови, *навпіл* (синонім – *пополам*) – найімовірніше, результат ускладнення діалектного прислівника *успіл* (тут і далі виділення наше. – Т. Л.) (подано той самий синонім) [4, IV, с. 18]; діалектизм *навспіл* (синоніми – *навпіл, пополам*) – результат видозміни форми *навпіл* [4, IV, с. 20]; *наспіл* (*спільно, споловини*) – спільнокореневе слово до застарілого *спіл*, що означає “спілка, половинщина” [4, V, с. 374]; прислівник *пополам* – очевидно, запозичення з російської мови [4, IV, с. 519]; *пів* здебільшого пов'язується (через проміжну форму *піл*) з індоєвропейським *(s)p(h)el* – “розколювати (надвоє)” [4, IV, с. 384]. Тобто вихідне значення розколу на дві частини поєдналося зі значенням спільності, взаємозв'язку цих частин, що зафіксовано в корені *спіл*. Наголошуємо на ненормативності приєменників *навспіл з* (діал.), *наспіл з* (заст.).

Таким чином, українські приєменники на позначення протиставних відношень є виразниками соціативності, адже вектори дій учасників соціативних відношень можуть бути направлені в різні сторони, при цьому загальна сумісність виявляється в тому, що

для кожного з учасників такого зв'язку його дія є протилежною чи навіть ворожою дії іншого учасника. Також сумісність об'єктів або суб'єктів може відтворюватися в процесі зіставлення їхніх дій: у цьому випадку направленість векторів дій не має значення (вона може бути протилежною), але й про порівняння на підґрунті подібності, рівності не йдеться. Загалом на протиставний та зіставний зв'язок як відтінок соціативності вказує 21 прийменникова одиниця сучасної української мови, що поєднується з орудним відмінком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабан Г. С. Нові власне-прийменники та їхні функціональні еквіваленти порівняльної семантики / Г. С. Балабан // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 90-97.
2. Виноградова Е. Н. Семантические типы предложных конверсивов в русском и украинском языках / Е. Н. Виноградова, А. В. Ситарь, В. Л. Чекалина // Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : [монографія] / [А. П. Загнітко, К. М. Виноградова, І. Г. Данилюк та ін.] ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк : Вебер (Донецька філія), 2009. – С. 178-183.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982.
5. Т. 4 : Н–П. – К. : Наук. думка, 2003. – 656 с.
6. Т. 5 : Р–Т. – К. : Наук. думка, 2006. – 704 с.
7. Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. / Донец. нац. ун-т ; [редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – 2007. – С. 120-131.
8. Куш Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Куш ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с. – Бібліогр.: с. 371-414.
9. Новий тлумачний словник української мови : у трьох томах / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2005. – Т. 2 : К–П. – С. 807.
10. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова : [1705 прийменників] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар та ін. – Донецьк : БАО, 2007. – 415 с.